

Tadeusz Wasilewski (Warszawa)

Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI—XVII w.

Konfederacja warszawska 1573 r. zastała w Wielkim Księstwie Litewskim grunt przygotowany przez przywilej króla Zygmunta Augusta, wydany na sejmie wileńskim 7 czerwca 1563 r., stwierdzający, że na wszelkie urzędy „nie tylko podlegli kościółowi rzymskiemu mają być wybierani i wynoszeni, ale jednakowo i zarówno wszyscy ludzie stanu rycerskiego z narodu szlacheckiego wiary chrześcijańskiej, zarówno Litwa, jak i Ruś”¹. Dysydenci uważali zawsze, że przywilej powyższy objął również przedstawiciele wyznań protestanckich². Przywilej ten został potwierdzony i rozszerzony na warstwę kniaziów na litewskim sejmie grodzieńskim w maju 1568 r. Król Zygmunt August wydał 1 czerwca 1568 r. nowy przywilej potwierdzający wszystkim przedstawicielom wyznań chrześcijańskich, należącym do narodu szlacheckiego, prawo piastowania urzędów. Nowy przywilej miał wejść do drukowanego Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego³. Przywileje te wprowadzały zatem w Wielkim Księstwie Litewskim stan zbliżony do równouprawnienia wyznań chrześcijańskich, mimo wyraźnego uprzywilejowania Kościoła katolickiego, który pozostał wyznaniem panującym⁴.

Pierwszy akt konfederacji warszawskiej, sporządzony na papierze 28 stycznia 1573 r. pod Kamieniem, podpisała w imieniu Litwy delegacja przebywająca wówczas w Warszawie, złożona z Ostafiego Wołłowicza, kasztelana trockiego i podkancler-

¹ Cytuję według przekładu W. Czermaka dokonanego z tekstu ruskiego, wydanego w aneksie do edycji Statutu litewskiego drugiej redakcji w: *Wremiennik Imperatorskiego Moskowskiego Obszczestwa Istorii i DREWnostiej rossijskich*, kniga XVIII, Moskwa 1854, s. 1—4. Tekst ruski wydał również T. Działyński, *Zródlowiska do dziejów unii*, część II, oddział 1-szy, Poznań 1856, s. 167—168, a Łaciński F. Piekosiński w t. VII „Archiwum Komisji Prawniczej”, s. 298—300: zob. także W. Czermak, *Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432—1563 r.)*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. 44, 1903, s. 394—396. (cyt. dalej: Rozprawy Wyd. Hist.-Filoz. PAU).

² Por. polemikę z tym poglądem Jerzego Kazimierza Ancuty, *Jus plenum religionis catholicae in Regno Poloniae et M.D.L. Vilnae 1719*, cap. VII; por. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XII, s. 142.

³ *Akty Jużnoj i Zapadnoj Rossii* t. II, 1865 nr 146 (cyt. dalej AJZR). Przebieg obrad sejmku przedstawił M. Ljubavskij, *Litewsko-russkij sejm*, Moskwa 1900, s. 795—796.

⁴ Położenie prawne kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim w połowie XVI w. przedstawił najpełniej J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, *passim*.

rzego W.Ks. Litewskiego oraz Pawła Paca, kasztelana witebskiego i starosty wilkomirskiego⁵.

Drugi akt konfederacji, sporządzony na pergaminie w czasie elekcji w maju 1573 r., opatrzony jednak tą samą datą 28 stycznia 1573 r., podpisała znacznie liczniejsza grupa senatorów i posłów litewskich z Mikołajem Radziwiłłem Rudym, Stefanem Zbaraskim i Janem Chodkiewiczem na czele. Akces ich do konfederacji, zgłoszony w czasie elekcji, potwierdzają nie tyle „podpisy” w liczbie 17 (wśród których figurują tylko nazwiska Ostafiego Wołłowicza i Pawła Paca), lecz pieczęcie w liczbie 206, w tym 128 z czytelnymi herbami. Zygmunt Wdowiszewski zidentyfikował wśród nich pieczęcie kilku panów litewskich: Mikołaja Juriewicza Radziwiłła Rudego, wojewody wileńskiego i kanclerza, Jana Chodkiewicza, starosty gen. żmudzkiego i marszałka wielkiego W.Ks. Litewskiego oraz Ostafiego Wołłowicza, kasztelana trockiego i podkanclerzego W.Ks. Litewskiego⁶.

Dzięki obłacie krakowskiej wiemy, że akces do konfederacji zgłosił również Adam Pocię, pisarz ziemski brzeski, i dwaj anonimowi Rusini, zapewne również obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷. Do tych fragmentarycznych i dość przypadkowych przekazów ogranicza się nasza wiedza o akcesie Litwinów do obu aktów konfederacji. Stanisław Ptaszycki próbował ustalić listę Litwinów i Rusinów, którzy przystąpili do konfederacji, wychodząc z założenia, że akces do niej zgłosili wszyscy obecni wówczas w Warszawie uczestnicy elekcji — wystawcy i sygnatariusze dekretu elekcyjnego⁸. Nie została jednak dotąd odnaleziona ani jedna litewska oblata tekstu konfederacji, która mogłaby przynieść, jak wykazuje przykład krakowski, pokazniejszą liczbę podpisów senatorów, dygnitarzy i szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Być może okaże się, że do konfederacji warszawskiej 1573 r. przystąpili także nieco później nieobecni w styczniu i w maju tegoż roku w Warszawie przedstawiciele episkopatu litewskiego: biskup wileński, sędziwy wówczas i schorowany Walerian Protaszewicz Suszkowski⁹, biskup żmudzki Jerzy Pietkiewicz, który podobno

⁵ Tekst „pierwszego aktu” przechowały oblata przedecka z 3 lutego, brzeska z 26 lutego, lwowska z 13 i przemyska z 10 tegoż miesiąca; zob. J. Siemieński, *Drugi akt konfederacji warszawskiej 1573 r. Przyczynek archiwalny do historii ustroju Polski*, „Rozprawy Wydziału Hist.-Filoz. PAU”, t. 67, 1930, s. 520—552.

⁶ Z. Wdowiszewski, *Pieczęcie panów litewskich przy drugim akcie konfederacji warszawskiej 1573 r.*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 9, 1930, nr 4, s. 57—62.

⁷ W. Budka, *Kto podpisał konfederację Warszawską 1573 r.?*, „Reformacja w Polsce”, t. I, 1921, s. 314—319 opublikował oblata konfederacji z 16 lipca 1573 r., zachowaną w księdze relacji grodu krakowskiego (Rel. Crac. t. I, s. 755—759, nr 617); por. także oblata oświęcimską (Castr. Oswiec. t. 47, s. 816—823) z 2 sierpnia, biecką (Castr. Biec. t. 18, s. 198—201) z 8 sierpnia i sądecką (Castr. Sand. t. 14, s. 927—937) z 13 sierpnia. Tekst ten, tzw. drugi akt konfederacji warszawskiej, zredagowany podczas elekcji, podpisała przypadkowo zebrana grupa uczestników elekcji, przede wszystkim szlachta małopolska. Wśród niej występują Adam Pocię, pisarz ziemski brzeski (nr 33), i dwaj anonimowi Rusini (nr 34 i 35).

⁸ S. Ptaszycki, *Konfederacja warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, Wilno 1935, s. 194—196.

⁹ W. Przyałkowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. I, Petersburg 1860, s. 195—200. M. K. Radziwiłł w liście do Waleriana Protaszewicza, biskupa wileńskiego, pisanym w Krakowie 16 VI 1574 r., stwierdza, że żył on z jego ojcem Mikołajem Radziwiłłem Czarnym w zgodzie, przyjaźni i miłości (zob. niżej przyp. 11).

w tym czasie przeszedł na luteranizm¹⁰ oraz biskup łucki Wiktoryn Wierzbicki, a wśród panów katolickich Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”¹¹. Nie znamy również uchwał w sprawie przyjęcia konfederacji warszawskiej tych zjazdów generalnych litewskich, które odbyły się podczas pierwszych dwóch bezkrólewi¹².

Na ugodowe stanowisko episkopatu litewskiego wobec konfederacji wskazuje pośrednio brak w zachowanym materiale źródłowym śladów protestacji członków episkopatu litewskiego przeciwko konfederacji warszawskiej.

W czerwcu 1574 r. Walerian Protaszewicz Suszkowski przybierał sobie na koadiutora i następcę na biskupstwie Jerzego Radziwiłła. Brat jego, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” pisał w liście do biskupa Protaszewicza 26 czerwca t.r. „wiem, że jego miłość pan wojewoda wileński [Mikołaj Rudy Radziwiłł] dignitati brata mego favet”¹³. Istniało zatem w tym czasie współdziałanie między biskupem wileńskim i Radziwiłłami nieświeskimi z jednej, a przywódcą kalwinów litewskich Mikołajem Rudym Radziwiłłem z drugiej strony. Na ugodową postawę samego „Sierotki” wobec dysydentów wskazuje nie tylko tolerowanie przez niego aż do 1574 r. zboru kalwińskiego we własnej kamienicy w Wilnie i w swoich miastach Nieświeżu, Klecku i Mirze, lecz także jego stwierdzenie, że „będą te trwogi na nas, a częste elekcje, sejmy, zjazdy, folgując jakiemu zaburzeniu, a zabiegając tumultom, musim często panu Bogu rzeczy swe poruczać, a okazujey lepszej czekać”¹⁴. Ustępliwość Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” wobec dysydentów była dyktowana względami taktycznymi, a przynajmniej w ten sposób tłumaczył on swą „postawę otwartą” przed biskupem.

29 czerwca 1576 r. Stefan Batory złożył przysięgę koronacyjną na artykuły henrykowskie (łącznie z konfederacją warszawską 1573 r.) na ręce licznych senatorów i posłów Wielkiego Księstwa Litewskiego, delegowanych przez zjazd mścibowski Księstwa. Nie sprzeciwiał się temu aktowi episkopat litewski, a biskupi litewscy byli nieobecni nawet na synodzie piotrkowskim w maju 1577 r. Potępił on ostro zgodę i tolerancję religijną. Biskupa wileńskiego reprezentował na synodzie jedynie jego pełnomocnik¹⁵.

O powszechnej akceptacji konfederacji warszawskiej także przez episkopat litewski mówi umieszczenie jej, zapewne już na mocy uchwały zjazdu głównego wołkowyskiego z 21 grudnia 1584 r., w trzecim rozdziale powstającego wówczas III Statutu Litewskiego. Tego dnia biskup wileński kardynał Jerzy Radziwiłł podał do ksiąg Metryki Litewskiej artykuły trzeciego rozdziału Statutu dotyczące sądownictwa świeckich z duchownymi, na które zgodzili się panowie stanu duchownego z panami

¹⁰ *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. XXXI, s. 123—125.

¹¹ Ulegał on wpływowi Mikołaja Radziwiłła „Rudego” i ze względu na niego utrzymywał aż do czerwca 1574 r. zbor kalwiński nie tylko w kamienicy swej w Wilnie, lecz również w swych miasteczkach. M. K. Radziwiłł do Waleriana Protaszewicza, biskupa wileńskiego, Kraków, 16 VI 1574 r., wyd. A. Sokołowski, [w:] *Archiwum domu Radziwiłłów*, Kraków 1885, s. 5—7 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. VIII).

¹² Zjazd Mścibowski 1576 r. wysłał ze swego grona senatorów i posłów, aby przyjęli od Stefana Batorego przysięgę na konfederację warszawską; por. niżej przyp. 15.

¹³ M. K. Radziwiłł do Waleriana Protaszewicza, biskupa wileńskiego, Wilno 14 VI 1574 r., *Archiwum domu Radziwiłłów*, s. 6.

¹⁴ *Ibid.*, s. 6.

¹⁵ *Zródła dziejowe*, t. IV, wyd. A. Pawiński, s. 26—32.

stanu świeckiego¹⁶. Zjazd główny wileński, zwołany na wieść o śmierci Stefana Batorego, potwierdził 30 stycznia 1587 r. na pierwszym miejscu konfederację „różnych o nabożeństwie”, zaprzysiężoną przez królów Henryka i Stefana. Uchwały tego zjazdu akceptowali również panowie rady duchownej na równi z radami świeckimi¹⁷. Nie znamy niestety podpisów złożonych pod tą uchwałą.

Wśród świadków aktu złożenia przez króla Zygmunta III przysięgi na artykuły henrykowskie odnajdujemy biskupa żmudzkiego Melchiora Giedrojcia. Świadkiem tego aktu był także arcybiskup gnieźnieński, prymas Stanisław Karnkowski¹⁸. Reces sejmku koronacyjnego, stwierdzający zaprzysiężenie przez króla Zygmunta III „pokoju meżi roznymi w were” oddzielnie Wielkiemu Księstwu Litewskiemu, wpisany został 1 lutego 1588 r. do Metryki Litewskiej¹⁹. Księstwo akceptowało więc w pełni konfederację i wprowadziło ją w życie w III Statucie Litewskim.

Tolerancyjne stanowisko wobec dysydentów zajmowali wówczas czołowi działacze obozu katolickiego na Litwie. Świeżo nawrócony na katolicyzm Lew Sapieha, potępiając zakusy legata Hipolita Aldobrandiniego skierowane przeciwko konfederacji warszawskiej, stwierdził 29 stycznia 1590 r. „jam katolik, ale nie życzę tego ojczyźnie, aby tu u nas miało być jako we Francji, a mniemam, że wielu tych jest katolików, co tego nie tylko nie życzą, ale gdyby do czego przyjść miało i oponować się temu będą, bo by to już ostatnią zguba była ojczyzny naszej”²⁰. Stanowisko to podzielili wówczas czołowi senatorowie litewscy, przeważnie również byli kalwini.

Przejdźmy obecnie do przedstawienia praktyki tolerancyjnej w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podobnie jak w Koronie, swobodę praktykowania religii przez dysydentów zakłócały tam tumulty wyznaniowe. Pierwszy poważniejszy tumult miał miejsce w Wilnie we wrześniu 1581 r. Jak stwierdził Stefan Batory w swym uniwersale, wydanym w obozie pod Pskowem 30 września 1581 r., „w tych niedawnych czasach niemały rozruch się stał w tym mieście naszym stołecznym Wilnie od tych, którzy są katolickiej rzymskiej wiary przeciw ludziom i ministrom ewangelickiego i saskiego zboru”²¹. Tumult ten wywołał — może nieświadomie — biskup wi-

¹⁶ Ptaszycki, *Konfederacja warszawska...*, s. 197—198 na podstawie Metryki Litewskiej, Ks. Sądowa 65, k. 253.

¹⁷ *Akty izdawajemyje Vilenskoju Archeograficzskoju Kommissijeju*, (cyt. dalej: Akty VAK), t. III, Wilno 1870, s. 310.

¹⁸ *Volumina legum*, t. II, s. 249—250, fol. 1201—1204. Zaprotestował przeciwko temu aktowi w czasie składania przysięgi przez króla na konfederację w Krakowie Benedykt Wojna kustosz wileński i proboszcz trocki „imieniem wsiego duchowieństwa”. Tekst protestacji wydał na podstawie dwóch ksiąg Metryki Litewskiej II A. 64, fol. 174—174 verte i II A. 65, fol. 557—557 verte; akt z 8 II 1588 r. I. Łappo, *Litovskij statut v moskovskom perevode redakcii XVII stoletija*, „Żurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieščeniija” novaja serija, c. 49, fevral 1914, s. 226, przyp. 2.

¹⁹ Metryka Litewska, Ks. Zapisów, 74 K. 250 i nast. cyt. za S. Ptaszyckim, *Konfederacja warszawska*, s. 202.

²⁰ L. Sapieha do K. M. Radziwiłła, Marków 29 I 1590. *Archiwum domu Radziwiłłów*, s. 206.

²¹ Uniwersał Stefana Batorego z 30 września 1581 r. wydany został w aneksie we współczesnym druku dysydenckim *Apologeticus to jest obrona Konfederacji*, oprac. E. Bursche (Biblioteka Pisarzy Polskich, nr 84) Kraków 1932, s. 84—86; por. E. Bursche, *Nieznamy poemat wileński o konfederacji warszawskiej*, „Reformacja w Polsce”, t. III, 1924, s. 279. S. Ptaszycki, *Konfederacja Warszawska*, s. 212—213. J. Łukasiewicz wydał w swych *Dziejach kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. II, Poznań 1843, s. 114—116, tenże sam uniwersał bez powołania się na źródło, z datą o cztery dni wcześniejszą.

leński Jerzy Radziwiłł akcją swą palenia ksiąg dysydenckich²². Uniwersał Stefana Batorego, adresowany do kalwinisty Jana Abramowicza, wojskiego i namiestnika wileńskiego, który kierował wówczas sądem grodzkim wileńskim z ramienia Mikołaja Radziwiłła Rudego, polecał ukaranie winnych zająć. Następny tumult miał miejsce w Wilnie przed 13 września 1588 r., w czasie bezkrólewia. Wywołał go dysydent Jesman, który wjechał na koniu do kościoła katolickiego, niszczył jego wyposażenie i ranił ludzi. Kontrakcja katolicka ograniczyła się do pojmania go przez pospólstwo w gospodzie i bliżej nieznanymi ekscesów. Sądzić Jesmana i pospólstwo miał wojewoda wileński Krzysztof Radziwiłł w asystencji szlachty, a Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” prosił go listownie o odłożenie sądu do przyjazdu do Wilna biskupa Jerzego Radziwiłła. Sam zaś Krzysztof Radziwiłł „Piorun” prosił króla o dokooptowanie do sądu Lwa Sapiehy i ponadto jeszcze jednego senatora²³. Winni zająć zostali bez wątpienia surowo ukarani.

Następną sprawą był proces o podpalenie zboru w Wilnie 9/10 czerwca 1591 r.²⁴. Posądzono o ten czyn jezuitów. Trybunał W.Ks. Litewskiego wezwał proboszcza trockiego księdza Benedykta Wojnę, administratora diecezji wileńskiej, do stawienia się przed Trybunał wraz z jezuitami, a gdy nie przybył, sąd skazał go zaocznie na karę pieniężną 4000 kop groszy jako „wzgardziela prawa pospolitego”²⁵. Sprawę przejął jednak sąd królewski, który ją najwidoczniej umorzył. Pod wrażeniem tych wydarzeń sejmik wileński domagał się w swym laudum z 30 grudnia 1594 r. obwarowania konfederacji przeciwko tumultum²⁶.

Unia brzeska 1596 r. wywołała pierwszą falę nietolerancji wyznaniowej na Litwie: dyzunitom odebrano cerkwie, szkoły i szpitale. Kiedy opanowali oni szkołę ruską i podporządkowali ją własnemu bractwu św. Ducha, ksiądz Melchior Eliaszewicz ze

²² Twierdził tak W. Sobieski, *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, Warszawa 1902, s. 39. O akcji palenia publicznego ksiąg na rozkaz Jerzego Radziwiłła por. przedmowę Stanisława Ninińskiego do *Apologii większej* Marcina Krowickiego, cyt. za H. Baryczem, *Marcin Krowicki, „Reformacja w Polsce”*, t. III, Kraków 1924, s. 44) Por. też ustęp *Apologeticusa* o zabieraniu ksiąg ewangelickich: „księgi ewangelickie z bibliotek brali, tam gdzie ścinano zdrajce, kazali je palić” (*op. cit.*, s. 63, wiersz 1360—1361), wreszcie wzmianka w manifestie Stefana Batorego „u drukarza księgi ewangelickiej nauki z rozkazania księdza biskupa wileńskiego pobrane przed kościołem św. Jana popalone są” *ibid.* s. 84. Żaden z tych tekstów nie upoważnia do twierdzenia, że biskup konfiskował księgi. Były one wzięte zapewne z biblioteki radziwiłłowskiej i z wileńskiej drukarni radziwiłłowskiej, odebranej protestantom i przekazanej w 1586 r. jezuitom; por. Przyałgowski, *Żywoty...*, t. I, 194; M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 137.

²³ M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła („Pioruna”), Nieśwież, 13 IX 1588, *Archiwum domu Radziwiłłów*, s. 35—37, L. Sapieha do K. Radziwiłła, Horodyszczce, 21 X 1588, *Archiwum domu Sapiehów* t. I: *Listy z lat 1575—1606*, opr. A. Prochaska, Lwów 1892, s. 37—38 nr 54. Tenże do tegoż, Słonim 27 X 1588, *Archiwum domu Radziwiłłów*, s. 198—199.

²⁴ *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, Seria I, z. 1, *Zabytki z wieku XVI*, wyd. 2, Wilno 1925, nr 11—18, s. 60—92 — akta Trybunału W. Ks. Litewskiego (cyt. dalej Mon. Ref.); por. Sobieski, *Nienawiść wyznaniowa...*, s. 58; H. Merczyng, *Czterokrotne zbурzenie zboru wileńskiego (1591, 1611, 1639, 1682) podług spalonych dokumentów*, „Zwiastun Ewangeliczny”, 1901, przedruk w książce: W. Gizberta Studnickiego, *Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego i jego biblioteki*, Wilno 1932, s. 24—25.

²⁵ Akta Trybunału W. Ks. Lit. (zob. wyżej przyp. 24) wymieniają imiona studentów Akademii Jezuickiej oskarżonych o podpalenie.

²⁶ *Akty VAK VIII*, s. 335—336, nr 157.

studentami zaatakował przed 25 kwietnia 1598 r., w Wielką Sobotę, (st. st.) cerkiew św. Ducha, a nazajutrz napadł na szkołę i kwatery szlachty prawosławnej. Sędziowie Trybunału odmówili, wobec przywilejów nadanych Akademii, osądzenia sprawy i odesłali ją do króla na sejm walny. Starostowie cerkwi brackiej nie mogli jednak udać się do Warszawy dla „dalekości drogi”, ran i pobicia świadków — ofiar zajścia²⁷. Sprawcy cieszyli się zatem całkowitą bezkarnością. Na ogół jednak Trybunał Główny W.Ks. Litewskiego przejmował wszystkie sprawy o krzywdy wyrządzone protestantom litewskim i zajmował w nich jeszcze w latach dwudziestych XVII w. pryncypialne stanowisko.

O zabezpieczenie wolności religijnej zabiegali wówczas w Trybunale także dyzunicy, pozbawieni kościołów i szkół. Trybunał Wileński dekretem z 12 sierpnia 1605 r. pozbawił unickiego metropolite Hipacego Pocięja władzy nad wileńskim bractwem dyzunickim przy cerkwi świętego Ducha²⁸, lecz król Zygmunt III skasował wyrok Trybunału, co zmusiło bractwo wileńskie do pozwania Pocięja na sąd sejmowy²⁹. Kasata wyroków Trybunału w sprawach duchownych była zwykłym i skutecznym orężem walki króla i jego otoczenia z dyzunią i z protestantami. Przeciwko praktyce tej kasaty wystąpiła na „pamiętnym sejmie” 1605 r. izba poselska, mimo to jednak król nie rezygnował ze swych uprawnień³⁰. Często jednak katolicy starali się uzyskać korzystne dla siebie dekrety także w Trybunale. Biskup wileński Benedykt Wojna pozwał zimą 1606 r. zbor wileński przed Trybunał, dążąc wprost do zniesienia protestanckiej świątyni³¹. Najwidoczniej obierany wówczas nowy Trybunał rokował większe nadzieje dla kościoła niż poprzedni, może w związku z objęciem w 1604 r. województwa wileńskiego, po śmierci Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, przez katolika Jana Karola Chodkiewicza. Obok kasaty wyroków Trybunału zapadających w sprawach religijnych, król wydawał szereg mandatów, które ograniczały swobody wyznaniowe. Przykładem podobnego mandatu może być wydany 7 maja 1610 r. zakaz sprzedaży i kupna książek wydanych w dyzunickiej typografii św. Ducha³².

W zasadzie jednak protestanci w pełni, a częściowo także dyzunicy, cieszyli się swobodą wyznaniową również w stołecznym Wilnie. Kolejny tumult wileński, który wybuchł 2 lipca 1610 r., sprowokowany został wcześniejszym wystąpieniem Włocha Francusa de Franca, który w czasie procesji Bożego Ciała znieważył słownie nieszoną Eucharystię³³. Tłum katolików zniszczył w odwet w kilka dni później zbor, szkołę i budynki zborowe³⁴. Eksces ten osądził surowo Trybunał 11 lipca, karząc

²⁷ Akta sprawy wydane w *Akty VAK VIII*, s. 19—39, nr 13—15.

²⁸ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*, Warszawa 1934, s. 384.

²⁹ AJZR, t. II, s. 34—38; por. *Akty VAK VIII*, s. 62—63, nr 21 (kasacja przez króla Zygmunta III 23 VII 1605 r. dekretu Trybunału w sprawie popów ruskich z unickim (diakonem Antonim Hrekowiczem).

³⁰ W. Sobieski, *Pamiętny sejm. Studium historyczne*, Warszawa 1913, s. 139.

³¹ H. Wisner, *Litwa wobec rokoszu (1606—1607)*, „Kwartalnik Historyczny”, t. LXXIX, 1972, nr 2, s. 280, przyp. 7 (na podstawie Bibl. Czart., Teki Naruszewicza, t. 102, s. 711).

³² *Akty VAK VIII*, s. 93, nr 44.

³³ S. Szczotka, *Francus de Franco*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, (cyt. dalej: PSB), t. VII, Kraków 1949—1958, s. 81, oraz artykuł V. Marchettiego na ten sam temat w „Bolletino della Societa di Studi Valdesi”, nr 124, dicembre 1968, s. 17—23.

³⁴ H. Merczyng, *Czterokrotne zburzenie zboru wileńskiego...*, s. 26.

kilku mieszczan na gardle lub skazując na więzienie. Dekret skasował jednak król, ustanawiając komisję sądów zadwornych. Uratowało to życie skazanym na gardło, gdyż zbiegli oni z więzienia w październiku t.r.³⁵ Za program różnowierstwa litewskiego można uznać wypowiedź Janusza Radziwiłła, który stwierdził w 1613 r.: „nie potrzebujemy niczego, tylko aby dekreta trybunalskie, które pro sacro-sancto mają być trzymane, skutek brały”³⁶. Nie potrzebowała zatem w tym czasie dysydencka magnateria litewska pomocy związanego przysięgą na konfederację króla, aby utrzymać na Litwie pokój religijny. Tumulty religijne były tam w rzeczywistości sporadyczne i wywoływali je przeważnie uprzywilejowani akademicy szkół jezuickich, głównie wileńskiej, rzadziej brzeskiej. Nie tumulty też, lecz wyrok sądowy położył w 1640 r. kres egzystencji zboru kalwińskiego w Wilnie w obrębie murów miejskich³⁷.

Znacznie korzystniejsze było również dzięki III Statutowi Litewskiemu położenie prawne dysydentów na Litwie w porównaniu z Koroną³⁸. Zbory dysydenckie posiadały osobowość prawną i stanowiły własność nie osób prywatnych, lecz Synodu Ewangelickiego. Szlachta dysydencka zachowała na Litwie pełnię praw patronackich w stosunku do kościołów katolickich i unickich, łącznie z prawem prezenty kandydata na probostwo biskupowi³⁹. Zmusiło to duchowieństwo parafialne do liczenia się z wolą kalwińskich protektorów: swych aktualnych lub potencjalnych kolatorów i donatorów. Niewygodnego księdza magnat-kalwinista mógł usunąć ze swych dóbr⁴⁰. Inni duchowni katolicy i unicy, zależni od swych kalwińskich chlebobodawców, występowali niejednokrotnie przed sądami w ich obronie⁴¹.

W wielkich miastach litewskich, zarówno królewskich, jak i prywatnych, przestrzegano zasad tolerancji uważając, że konfederacja warszawska obejmuje również mieszczan i chłopów. Zasadę tę sformułowali wyraźnie współpracujący ze sobą dwaj osobici przyjaciele: Krzysztof II Radziwiłł, przywódca dysydentów litewskich,

³⁵ Dekret Trybunału W. Ks. Litewskiego zachował się we współczesnej kopii ruskiej i przekładzie polskim w zbiorze Rusieckich w WAP, Kraków, rkps 52, s. 7—50. O dalszych losach skazanych por. M e r c z y n g, *Czterokrotne zburzenie zboru wileńskiego...*, s. 26, oraz mowę Janusza Radziwiłła na sejmie 1613 r., wyd. Ł u k a s z e w i c z, *Dzieje kościołów...*, t. II, s. 118.

³⁶ Mowa Janusza Radziwiłła wyd. Ł u k a s z e w i c z, *Dzieje kościołów...*, t. II, s. 118.

³⁷ B. Z w o ł s k i, *Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w latach 1639—41*, Wilno 1936, *passim*.

³⁸ Odpowiedź dysydentów na *puncta* responsu katolickiego na dezyderaty dysydentów z lipca 1632 r., występująca przeciwko „salwom” katolickim na podpisach przy akcie konfederacji wyraźnie stwierdza, że one „osobliwie prawa dissidentium, które w W. Ks. Litewskim wedle tamecznego statutu vigent, annihilat”. *Diariusz konwokacji 1632 Jakuba Sobieskiego*, [w:] *Sprawy wojenne i polityczne Krzysztofa Radziwiłła*, Paryż 1859 s. 668; por. niżej przyp. 54.

³⁹ Stwierdza to tekst ugody Krzysztofa Radziwiłła z biskupem wileńskim Eustachym Wołłowiczem w sprawie kościoła kiejdańskiego, wyd. H. Ł u k a s z e w i c z, *Dzieje kościołów...*, t. II, s. 22—26, „Archeografickij Sbornik Dokumentov”, VIII, s. 237—243, nr 33.

⁴⁰ Delatora arian, którzy po 1658 r. przebywali w dobrach zabłudowskich, księdza F. Wierzchowicza, Bogusław Radziwiłł usunął z plebanii zabłudowskiej; por. J. T a z b i r, *Arianie w Białymstoku i okolicach*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, Białystok 1968, s. 90—103, oraz J. D y r, *Akcja ratowania zborów kalwińskich na Litwie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XVII, 1972, s. 202.

⁴¹ Janusza Radziwiłła obronili w sprawie o bluźnierstwo wytoczonej przed sąd sejmowy w maju 1647 r. księża katolicy; E. K o t ł u b a j, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno i Witebsk 1859, s. 95—98, na podstawie diariusza A. S. Radziwiłła.

i Eustachy Wołłowicz, biskup wileński, w porozumieniu zawartym 28 sierpnia 1627 r. w Wilnie w sprawie przekazania kościoła parafialnego w Kiejdanach katolikom. Krzysztof Radziwiłł potwierdził swym kiejdańskim poddanym zarówno w mieście, „jako i po wsiach będącym liberum exercitium religii katolickiej rzymskiej”. Natomiast „poddanym swoim religii ewangelickiej tę wolność zachowuję — stwierdza dalej Radziwiłł — która wszystkim obywatelom Rzeczypospolitej naszej też służy, iż we zborze ewangelickim, także w szkole zborowej, liberum exercitium nabożeństwa ewangelickiego odprawowane być ma, bez żadnej od ks. plebana i sukcesorów jego przeszkody”⁴².

Załamanie tolerancji religijnej, występujące w Wielkim Księstwie Litewskim już od dwudziestych lat XVII wieku, było wynikiem zmiany układu sił wewnętrznych między obozem katolickim i protestancko-dyzunickim. Wzrost sił obozu kontrreformacji łączył się z zanikiem tak zwanych katolickich „polityków”, obrońców tolerancji praktycznej. Postawa otwarta w kwestiach religijnych stała się zadziwiająco szybko, bo już w dobie panowania Władysława IV, anachronizmem, gdyż przestała oddziaływać główna przyczyna ją kształtująca — obawa wybuchu wojny domowej. Obóz różnowierczy na Litwie był już w czasie bezkrólestwa po śmierci Zygmunta III zbyt słaby, aby móc podjąć wojnę domową lub rokosz w obronie swych praw wyznaniowych. Proces przechodzenia tzw. „polityków” na pozycje skrajne odzwierciedla relacja nuncjusza Viscontiego, ukończona 15 lipca 1636 r., które do ex-polityków zaliczył Stefana Paca. Do zbyt mało gorliwych katolików należeli — zdaniem nuncjusza — na Litwie tylko Aleksander Gosiewski i Janusz Kiszka⁴³.

Nowy układ sił odzwierciedlił się najwyraźniej w zmianie postawy Trybunału Głównego W.Ks. Litewskiego w sprawach religijnych. Już w 1621 r. Trybunał odeśłał na sąd sejmowy sprawę między Bractwem Świętego Ducha a metropolitą unickim Józefem Weliaminem Rutskim, mimo że przedstawiciel Bractwa powołał się na przysięgę królewską gwarantującą pokój religijny⁴⁴. Później coraz częściej Trybunał Główny W.Ks. Litewskiego stanowił nowy skuteczny oręż obozu kontrreformacji w walce z różnowierstwem litewskim. Dysydenci wyjątkowo tylko osiągnęli godność marszałka trybunalskiego. Kalwinistą był Jerzy Frąckiewicz Radziwiński, sędzia ziemski lidzki, marszałek Trybunału w 1628 r.⁴⁵. Następny po nim nie-katolik objął tę godność dopiero w 1642 r., i to tylko na jedną kadencję. Był to kalwinista Samuel Komorowski, sługa Janusza Radziwiłła⁴⁶; w cztery lata później marszałkiem trybunalskim został Michał Bychowiec, podsędek trocki, dyzunita⁴⁷, a w dwa lata po nim — przed samą śmiercią króla Władysława IV — Janusz Radziwiłł⁴⁸. W latach

⁴² Zob. wyżej przyp. 39.

⁴³ *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548—1690*, t. I, wyd. E. Rykaczewski, Berlin, Poznań 1864, s. 256.

⁴⁴ *Analecta Ordinis sancti Basilii Magni*, t. 3, 1929/30, s. 424—431.

⁴⁵ A. Przyboś, *Jerzy Frąckiewicz-Radziwiński, PSB*, t. VII, s. 99.

⁴⁶ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J. N. Bobrowicza, t. I, Lipsk 1839—1846, s. 383 (wykaz marszałków Trybunału Litewskiego).

⁴⁷ *Ibid.*, s. 384.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 384.

1646—1648 król wyraźnie faworyzował dysydentów, dążąc do realizacji planów utworzenia patriarchatu wschodniego niezależnego od Konstantynopola⁴⁹.

Po śmierci Władysława IV przewagę w W.Ks. Litewskim znów odzyskali zwolennicy nietolerancji wyznaniowej. Nowa ofensywa nietolerancji znalazła swój wyraz w licznych procesach o znieważenie miejsc kultu, kościołów, krzyżów i kaplic, jak i w podejmowanych coraz częściej akcjach rewindykacji kościołów katolickich⁵⁰. W wyniku nowej sytuacji i nowego, niekorzystnego dla siebie, układu sił reformacja litewska poniosła ogromne straty na rzecz kościoła katolickiego jeszcze przed wielkimi wojnami połowy XVII w.⁵¹.

Postępy nietolerancji uniemożliwiły również odbudowę po 1660 r. zborów spalonych w toku działań wojennych lub przekazanych na mocy gramot carskich w posiadanie księżom katolickim⁵². Nawet książę Bogusław Radziwiłł zmuszony został w kilku wypadkach do pozostawienia w swych dobrach dawnego zboru w ręku katolików i budowy nowego gmachu na zbor dla swych współwyznawców w gorszym miejscu⁵³.

Niezależnie od tego katolicy zwolennicy nietolerancji zaatakowali samą konfederację warszawską 1573 r. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w 1632 r. odrzuciły żądania dysydentów pełnego obwarowania ich bezpieczeństwa i wolności. Dysydenci żądali między innymi, aby zagwarantowano wyraźnie wolność religii wszystkim stanom, a sprawy o jej naruszenie rozpatrywały wyłącznie trybunały składające się po połowie z katolików i różnowierców⁵⁴.

W czasie elekcji króla Władysława IV, mimo sprawowania funkcji marszałka koła poselskiego przez księcia Krzysztofa Radziwiłła, episkopat i szereg osób świeckich podpisało akt elekcji z zastrzeżeniem praw kościoła rzymskiego lub nawet wprost — tak jak Jan Alfons Lacki, kasztelan miński — „excepto articulo confederationis de religione”⁵⁵. Jan Alfons Lacki, podpisując akt w ten sposób, okazał większą gorliwość niż Melchior Eliazewicz Gejsz, biskup żmudzki, który zastrzegł jedynie

⁴⁹ M. Andrusiak, *Sprawa patriarchatu kijowskiego za Władysława IV*, [w:] *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów 1934, s. 269—285.

⁵⁰ Gravamina dysydentów zgłoszone w 1668 r. dotyczyły również okresu sprzed „potopu” por. przyp. 60.

⁵¹ Por. H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, *passim*.

⁵² Księża katolicy otrzymywali carskie gramoty na zbory, książdz Kleczkowski otrzymał od wojewody wileńskiego z ramienia cara (lub u samego cara) we władanie zbory w Dubinkach, Owancie, Wizunach i Świadości; por. ks. Bogusław Radziwiłł do Henryka Estki, Królewiec, 11 IX 1657, wyd. J. Sembrzycki w: „Altpreussische Monatsschrift” t. 30. 1893, s. 25—27. Wzmiankę o hramocie carskiej dla księdza Steckiewicza na zbor radziwiłłowski (zapewne w Serejach) zawiera list Stanisława Massalskiego do ks. Bogusława Radziwiłła koniuszego W. Ks. Litewskiego (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, t. 196, nr 9342).

⁵³ Nowe zbory radziwiłłowskie powstały w Wizunach, Świadości i zapewne w Serejach i Świętym Jeziorze (Dyr., *Akcja...*, s. 200).

⁵⁴ *Diariusz konwokacji odprawionej pod łaską księcia Krzysztofa Radziwiłła r. 1632 przez Jakuba Sobieskiego krajczego koronnego spisany*, [w:] *Sprawy wojenne i polityczne Krzysztofa Radziwiłła*, Poznań 1859, s. 662—666; por. Z. Ogonoński, *Z zagadnień tolerancji w Polsce XVII wieku*, Warszawa 1958, s. 25—29.

⁵⁵ *Volumina Legum*, t. III, Petersburg 1859, s. 365, fol. 769.

prawa kościoła rzymskiego katolickiego i swej diecezji⁵⁶, oraz Albrecht Stanisław Radziwiłł, który poszedł w ślady biskupa⁵⁷.

Znacznie jednak niebezpieczniejsze od zastrzeżeń przy podpisach były dla dysydentów podejmowane już wówczas próby odebrania im praw politycznych, które nie były *expressis verbis* gwarantowane aktem konfederacji. Pierwszym sygnałem tej nowej tendencji był sprzeciw sejmiku smoleńskiego przeciwko mianowaniu przez wojewodę smoleńskiego Krzysztofa Gosiewskiego w 1641 r. sędzią grodzkim Jana Papłońskiego tylko dlatego, że był on kalwinistą⁵⁸. Sprzeciw sejmiku wystąpił na fali euforii katolickiej wywołanej decyzją sądu sejmowego o zburzeniu zboru wileńskiego⁵⁹.

Mimo tych okoliczności trudno jednak uznać powyższą postawę sejmiku smoleńskiego za typową dla sejmikującej szlachty litewskiej. Być może antykalwińską postawę przejął sejmik smoleński wskutek niepopularności samej osoby kandydata. Wpływ na tę uchwałę miała licznie w Smoleńszczyźnie osiadła ultrakatolicka szlachta mazowiecka i łęczycka, powołująca się na przywilej Zygmunta III przyznający urzędy w województwie smoleńskim tylko katolikom. W późniejszych jednak latach sejmik smoleński, pod wpływem swego nowego wojewody Jerzego Karola Hlebowicza, katolika ożenionego z kalwinistką Katarzyną Radziwiłłówną, obierał posłami na sejm osoby życzliwe Januszowi Radziwiłłowi przynależne, mimo swego katolicyzmu, do jego obozu politycznego.

Nowa fala nietolerancji załaza Wielkie Księstwo Litewskie po ukończeniu długich wojen toczonych w połowie XVII w. Delegacja synodu litewskiego, wysłana w 1668 r. z Wilna na sejm elekcyjny, przedstawiła memoriał opisujący „gravamina” wyrządzone dysydentom. Skarżono się między innymi na pozywanie do sądów szlachty za praktykowanie swej religii i wydanie zakazu porzucenia katolicyzmu⁶⁰. Po raz ostatni dysydent został marszałkiem Trybunału Głównego W.Ks. Litewskiego w 1662 r. Był nim Krzysztof Potocki⁶¹. Domagał się on w 1668 r., aby sprawy o dziecięciny zastrzeżone były nadal dla sądów świeckich⁶². Wkrótce po 1662 r. nie tylko zaniechano obierania na marszałka trybunalskiego dysydenta, lecz pojawiły się głosy, że różnowiercy nie są w ogóle zdolni do piastowania urzędów i sprawowania funkcji poselskich oraz deputackich. Konfederację generalną 1668 r. podpisywali Litwini z nowymi, złowrogimi dla zasady tolerancji religijnej zastrzeżeniami „nie-

⁵⁶ *Ibid.*, s. 365, fol. 768.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 365, fol. 769.

⁵⁸ Protestację sejmiku odbytego w lutym 1641 ogłosił Łukaszewicz, *Dzieje kościołów...*, t. I, s. 226—227. Protest z 4 X tr. posłów smoleńskich na sejm odnalazł w Metryce Litewskiej (Ks. Zapisów 117, dok. 117) J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV w.*, Warszawa 1865, s. 477.

⁵⁹ Wyrazem panujących wówczas nastrojów może być list Marcjana Tryzny, referendarza W. Ks. Litewskiego, do Kazimierza Leona Sapiehy, marszałka nadwornego W. Ks. Litewskiego, pisany zaraz po 10 V 1640 r. (rkps Bibl. PAN w Krakowie 377), t. I, s. 31. Wraz z nim przesłał Tryzna dekret w sprawie zboru wileńskiego „abyś lepiej raczył spać i wesolą kolację zjeść”. Kopię dekretu posłał do Rzymu i do jezuitów.

⁶⁰ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. I, Poznań 1842, s. 270—273.

⁶¹ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. I, s. 384.

⁶² *Volumina Legum*, t. IV, Petersburg 1859, s. 499, fol. 1063.

naruszania ni w czym statutów i przywilejów Wielkiego Księstwa Litewskiego Mazowsza i Podlasia contra dissidentes in religione”, lub wprost „zachowując wcale prawa tegoż Księstwa [Litewskiego] względem rozdawania dygnitarstw i urzędów Katolikom Rzymskim, także prawa województw mazowieckiego i podlaskiego względem religii katolickiej rzymskiej”. Protestacje podobne złożyli wszyscy czołowi przedstawiciele stronnictwa pacowskiego na Litwie⁶³. Wstrzymał się natomiast od nich Michał Kazimierz Radziwiłł, podkanclerzy i hetman polny W.Ks. Litewskiego⁶⁴. Przywileje, na które powoływała się Litwa pacowska, wydane były dla katolików rzymskich w Horodle w 1413 r. przez Jagiełłę i Witolda. Na tej podstawie prawnej w ciągu drugiej połowy XVII w. dysydenci utracili prawo piastowania urzędów sądowych, a w początkach następnego stulecia także funkcji poselskich i deputackich⁶⁵. Dyskryminacji tej towarzyszyły nowe prześladowania: porywanie dzieci dysydentów celem nawracania ich na katolicyzm i uzurpowanie przez biskupów prawa wydawania pozwoleń na renowację zborów, szkół i nawet na odlewanie dzwonów zborowych.

Pierwszy znany mi wypadek porwania dzieci protestanta przez władze kościelne, celem pozyskania ich dla katolicyzmu, miał miejsce w październiku 1678 r. Wówczas to ksiądz Mentycki, kanonik smoleński, w imieniu kapituły wileńskiej zmuszał dzieci Jana Szwykowskiego, podstolego witebskiego, przedstawiciela znanej kalwińskiej rodziny, do przejścia na katolicyzm, a następnie uwiózł je wraz z matką z Oniszek do Wilna. Jan Szwykowski prosił nadwornego kaznodzieję księżniczki Ludwiki Karoliny Radziwiłł o wstawiennictwo do księcia podkanclerzego Michała Radziwiłła, zamierzał też odwołać się do króla i do obcych narodów. Skarżył się, że księża pralaci „zaprzysiężone wolności przez najjaśniejszych królów naszych in puncto pacis et tranquillitatis liberi quoque exercitii religionis convellunt”⁶⁶.

Nastąpiło teraz całkowite odwrócenie sytuacji. Dawniej król tamował proces uzyskania sprawiedliwości na sprawcach tumultów religijnych poprzez kasacje wyroków i ustanawianie komisji sądowych, teraz stawał się rzeczywiście głównym, obok króla pruskiego i cara rosyjskiego, gwarantem wolności religijnej. Dopiero obecnie konfederacja warszawska 1573 r. jako jedno z praw kardynalnych Rzeczypospolitej okazała się główną przeszkodą prawną na drodze do wprowadzenia zupełnej nietolerancji religijnej. Nic też dziwnego, że przeciwko niej obrócił się główny atak polemistów katolickich. Jerzy Kazimierz Ancuta, późniejszy biskup wileński, w wydanym w 1718 r. traktacie łacińskim o *Prawie zupełnym wiary katolickiej w Koronie i W.Księstwie Litewskim* dowodził, że konfederacja warszawska nie stała się nigdy prawem obowiązującym w Rzeczypospolitej. Nie będę tu przytaczał jego — sprzecznej zresztą wewnątrz i niezgodnej z faktami — argumentacji. Mimo podobnych wysiłków zelanci katolicycy zdołali odebrać w tymże 1718 r. dysydentom jedynie pra-

⁶³ *Ibid.*, s. 497–501, fol. 1058–1068.

⁶⁴ *Ibid.*, s. 498, fol. 1060.

⁶⁵ Por. m.in. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów...*, t. I, s. 272.

⁶⁶ J. Szwykowski podstoli witebski i starosta oniski do Gerharda Duttora, obywatela miasta królewskiego i rajcy knipawskiego, Oniszki X 1678. AGAD, Arch. Radz., dz. V, t. 392, nr 15945.

wa polityczne. Konfédération warszawska 1573 r. uttrzymała swą moc prawną zapewniając egzystencję dysydentom i liczej jesczce w XVIII wieku na Litwie sieci zborów kalwińskich i luterańskich.

La tolérance religieuse dans le Grand Duché de Lituanie aux XVIe—XVIIe siècles

La confédération de Varsovie de 1573 a été accueillie par la société du Grand Duché de Lituanie sans résistance, car l'égalité en droits des confessions religieuses sur ce territoire avait déjà été assurée par les privilèges du roi Sigismond-Auguste en date du 7-VI-1563 et 1-VI-1568. L'Église catholique conservait cependant en Lituanie sa position dominante. Les évêques lituaniens n'ont pas proclamé de protestation contre la Confédération de Varsovie et, qui plus est, ont consenti à l'inclure dans le IIIe Statut lituanien qui, en outre, étendait la juridiction des tribunaux laïques aux affaires litigieuses opposant les parties laïques et ecclésiastiques. Une partie du clergé lituanien appartenant au chapitre de Wilno protesta cependant contre le serment de paix religieuse prêté en janvier 1588 par Sigismond III. Le groupe en question était représenté par Benedykt Wojna, le futur évêque de Wilno.

À la charnière des XVIe et XVIIe siècles, le clergé et les jésuites de l'Académie de Wilno donnaient l'instigation à des tumultes religieux à Wilno (1581, 1591, 1610). Des troubles d'origine religieuse étaient cependant aussi provoqués par les protestants (1587, 1610). L'Union de Brześć de 1596 inaugura une période d'intolérance pour les non uniates.

Jusqu'aux années vingt du XVIIe siècle, le Haut Tribunal du Grand Duché de Lituanie assurait en général la paix religieuse en châtiant sévèrement les auteurs des tumultes religieux, et cela en dépit de l'activité du tribunal de la Diète qui entravait ses initiatives. Les magnats catholiques du Grand Duché de Lituanie redoutaient en effet l'explosion de la guerre civile et était intéressés par le maintien de la tolérance religieuse.

Le fléchissement de la tolérance dans les années vingt du XVIIe siècle était le résultat de l'affaiblissement du camp des protestants et des orthodoxes. Les catholiques (même les politiques dits modérés) devenaient des adversaires militants de la Réforme et des orthodoxes. Le Tribunal du Grand Duché de Lituanie adoptait de plus en plus souvent une attitude partielle en matière religieuse, favorisant les catholiques et les uniates. En 1640 le temple calviniste situé au centre de Wilno fut expulsé hors des murs de la ville.

Une nouvelle vague d'intolérance déferla sur le Grand Duché après la guerre polono-suédoise en 1660 et polono-moscovite en 1667. Les dissidents ne recouvèrent plus de nombreux temples et bien y attachés, perdus pendant les guerres. En 1668 le parti des Pac se trouvant au pouvoir en Lituanie, invoquant le privilège de Horodlo émis par Ladislas Jagellon et Witold (Vitautas) en 1413, réservant les offices aux seuls catholiques, refusa aux dissidents le droit d'y accéder. Depuis ce moment ils commencèrent à perdre leurs droits politiques. Ce processus s'acheva en 1718. En même temps, le clergé catholique convertissait de force au catholicisme surtout les enfants, même nobles (le premier cas connu date de 1678) et s'arrogeait le droit de délivrer les permis de rénovation des temples, écoles et hôpitaux dissidents, même de couler les cloches des temples. C'est alors que le roi de Pologne devint un défenseur fanatique de la tolérance religieuse: les dissidents en appelaient cependant de plus en plus souvent au roi de Prusse et au tsar de Russie. La Confédération de Varsovie de 1573 fut cependant maintenue en vigueur, assurant au XVIIIe siècle l'existence en Lituanie d'un dense réseau de temples calviniens et luthériens et d'églises orthodoxes moins nombreuses, de confréries orthodoxes et de monastères orthodoxes.